

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Etagebomen in Vlaanderen

criterionota

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

TITEL

RFFKS

AUTEUR

BEGELEIDING, AANVULLENDE INFORMATIE EN NALEZING

JAAR VAN UITGAVE

2019

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving

Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

OMSLAGILLUSTRATIE

Etagelinde bij voormalige afspanning Sint-Sebastiaan in Olen,
november 2012

Copyright Onroerend Erfgoed, foto: Geert Van der Linden

FOTO'S & ILLUSTRATIES

Copyright Onroerend Erfgoed, foto's: Koen Himpe, Koen Smets,
Geert Van der Linden

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroenderfgoed.be

www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

ISSN 1371-4678

D/2019/3241/258

ETAGEBOMEN IN VLAANDEREN

Criterionota

KOEN HIMPE

INHOUD

1	INLEIDING.....	5
2	HISTORISCHE ANALYSE	7
3	EVALUATIE VAN GEKENDE LOCATIES VAN ETAGEBOMEN IN VLAANDEREN	28
4	ERFGOEDWAARDEN EN CRITERIA VOOR BESCHERMING VAN ETAGEBOMEN	32
4.1	ERFGOEDWAARDEN.....	32
4.2	SELECTIECRITERIA	34
5	BESLUIT EN VERANTWOORDING VAN DE AFBAKENING VAN DE BESCHERMINGSPERIMETER.....	36
6	BRONNEN.....	37
7	BIJLAGE.....	38

////////////////////////////////////

1 INLEIDING

Etagebomen zijn merkwaardige bomen met een bijzondere beheersvorm waarbij alle gesteltakken in één horizontaal vlak of soms in meerdere horizontale vlakken worden geleid. Soms wordt de eerste etage ondersteund door een draagconstructie. In principe worden de loten, die zich ontwikkelen op de gesteltakken, jaarlijks teruggezet. Bij oudere bomen wordt het beheer soms uitgevoerd in kapcyclussen en is het beheer te vergelijken met dat van een gekandelaarde boom. Soms is het moeilijk uitmaken of een boom ooit bewust als etageboom is opgevat of eerder toevallig tot een boom met dergelijke verschijningsvorm is geëvolueerd. Typologisch vormen de etagebomen geen samenhangend geheel. Op basis van de vakliteratuur kunnen 5 tot 6 subtypes worden onderscheiden.

In Vlaanderen zijn etagebomen een zeldzame verschijning. Voorlopig zijn 23 erfgoedobjecten geregistreerd in de erfgoedinventaris (zie selectie <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten=etagebomen>), waarvan 13 etagebomen met duidelijke kenmerken en 10 kunstmatig gevormde bomen met kenmerken van een etageboom. Etagebomen worden in Vlaanderen aangetroffen op stads- en dorpspleinen, op (voormalige) erven, bij herbergen of afspanningen, bij kapellen en bij kruispunten of wegsplitsingen. Soms staan etagebomen ook in tuinen of parken of is bekend dat ze werden aangeplant bij kloostercomplexen. Opvallend is dat het uitsluitend lindenbomen zijn die als etageboom worden beheerd. Niet toevallig is de linde een boomsoort die het leiden en het periodiek snoeien goed tot zeer goed verdraagt. Ook kenmerkend is dat het tegenwoordig in Vlaanderen vaak om oude tot zeer oude exemplaren gaat, die kunnen teruggaan tot een aanplant in de 16de of 17de eeuw. Ook taxus en buxus werden soms etagevormig gesnoeid of geknipt, maar dan eerder als een figuursnoeikunst (*ars topiaria*). Opmerkelijk is een recente tendens, evenwel los van lokale tradities, waarbij in Vlaanderen opnieuw enkele jonge etagebomen zijn aangeplant.

In onze buurlanden en zelfs verspreid over Europa is het fenomeen van etagebomen bekend, vooral dan op stads- en dorpspleinen. De bijzondere zorg die aan de vorm en ook aan de ondersteuning van de bomen werd of wordt besteed, geeft aan dat de bomen doorgaans een functie hadden of hebben als ontmoetingsplaats, een plaats waar mensen traditioneel samenkomen om te vieren, te feesten, maar ook om te verpozen, te praten en beschutting te vinden voor de zon. In de centraal-Europese landen lijkt het fenomeen van de etagebomen sterkst vertegenwoordigd te zijn geweest. In Duitsland bijvoorbeeld is sprake van *Tanzlinde*, etagelinden waarin of waaronder de dorpsgemeenschap kon dansen. Linden die men puur omwille van het esthetische aspect in meerdere etages snoeit, worden daar ook wel *Stufenlinde* genoemd, terwijl in Nederland de term *Prieellinde* bekend is voor bomen met slechts één etage.

Plaatsbezoek bij een onderzochte etageboom op een voormalig hoeve-erf in Hooglede, voorjaar 2017 (foto Koen Smets)

2 HISTORISCHE ANALYSE

Uit de analyse van geregistreerde etagebomen met erfgoedwaarde in Vlaanderen blijkt dat overwegend lindenbomen (*Tilia sp.*) als etageboom worden beheerd. Het betreffen voornamelijk de soorten zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) en Hollandse linde (*Tilia x vulgaris*), in mindere mate ook winterlinde (*Tilia cordata*) en voor een viertal exemplaren gaat het om zilverlinde (*Tilia tomentosa*). In de recentere tuinaanleg duiken tegenwoordig ook platanen (*Platanus sp.*) op die als etageboom worden beheerd. Vooralsnog wordt aan deze bomen, waarbij tendentiekus eerder over 'dakplatanen' wordt gesproken, geen erfgoedwaarde gekoppeld.

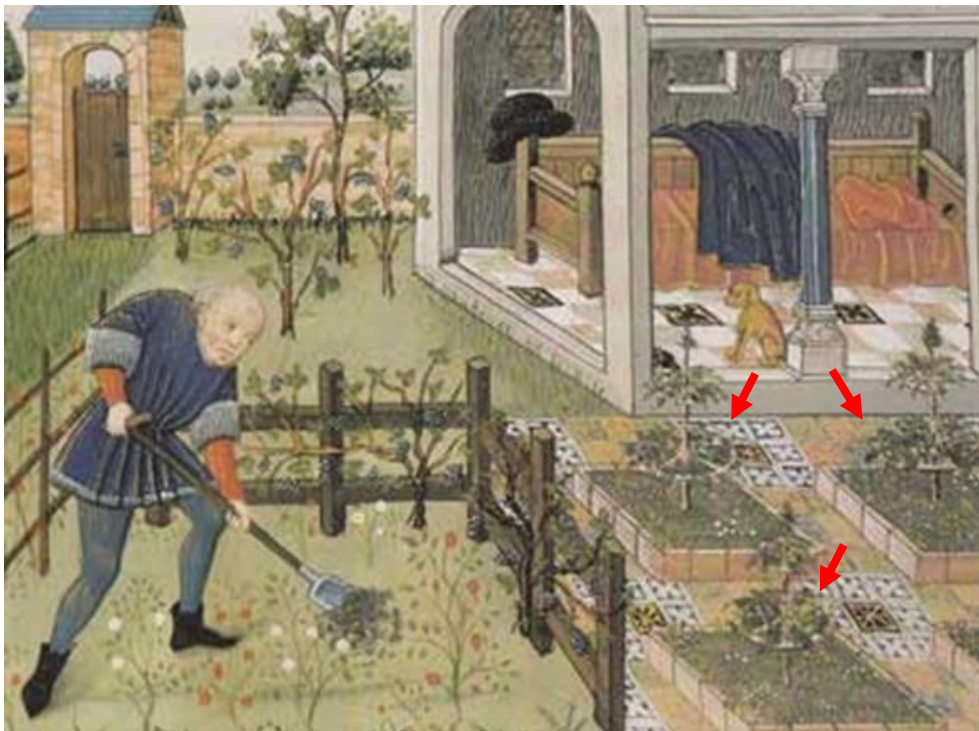
Hoewel er onder wetenschappers discussie bestaat (Daxenmüller, 1999) wordt algemeen aangenomen dat lindenbomen sinds de IJzertijd als 'heilige' bomen werden aangezien. Lindebomen werden met zekerheid al in de Klassieke tijd (Grieks-Romeinse Oudheid) vereerd (Brosse, 1989 en Laudert, 2003). In het Germaanse volksgeloof, mogelijk schatplichtig aan de Kelten, en in het Slavische volksgeloof nam de linde naar verluidt een vooraanstaande plaats in en werd hij onder meer als afweerboom en welkomstboom aangeplant, vaak bij erven en kruispunten van (oude) wegen, mogelijk ook bij traditionele cultusplaatsen (Hooke, 2010 en Pigott, 2012). Omdat de godin Freya zich volgens een sage in een linde had gevestigd, stond deze boom symbool voor vruchtbaarheid en liefde. Men geloofde ook sterk in de beschermende en zuiverende kracht van linden. Algemeen wordt aangenomen dat deze vormen van volksgeloof na de kerstening werden ingebed in geïnstitutionaliseerde godsdiensten. In het Katholieke Vlaanderen komt linde opvallend vaak voor als kapelboom of als kerkhofboom. Ook landelijke gerechtsplaatsen zoals leenrechtbanken of zogenaamde groene vierscharen werden beplant met linden. In het bekende *Cruydeboek* van Rembert Dodoens (ca. 1517-1585) verschenen in 1554 en uitgebreid heruitgegeven in 1644 wordt een fraaie getuigenis opgehangen over het landelijk belang van de linde:

////////////////////////////////////

"Desen boom schijnt hier te lande altijd in groote achtinge geweest te zijn / misschien om sijn behaeghelijcke groente ende fraeyen standt; soo datmen in alle vrijheden / stedekens en dorpen van Nederlandt / insonderheyt van Vlaenderen / alle koopen / tsamenverdragingen ende verbonden onder de Linden plagh te doen. En de heeren van den Lande pleghen altijd een van alle de Linden te behouden: onder de welcke sy hunne proclamatie / publicatie oft geboden uyt deden roepen ende verkondighen: al was die niet alleen bladeloos / Maar bijna tackeloos gheworden" (Dodoens 1644, geciteerd door Maes 2006, 317).

Linden zijn vaak als herdenkingsboom aangeplant, bijvoorbeeld na de Franse revolutie en bij de Belgische onafhankelijkheid, naar aanleiding van het aflopen van beide wereldoorlogen, ter gelegenheid van gevierde ambtstermijnen van koningen en ook bij de millenniumvieringen (2000). Mogelijk liggen ook de veelzijdige eigenschappen van de lindeboom, met een opvallend fijne en goed bewerkbare houtstructuur evenals een zacht, hartvormig blad, mee aan de basis van een algemeen positieve waardering van de linde. Ook het feit dat de linde een langlevende en gewillige boomsoort is, die gemakkelijk geleid en gesnoeid kan worden, draagt vermoedelijk bij aan de prominent sociale positie van deze boomsoort.

Hoe wijd verspreid het aanplanten van etagebomen in Vlaanderen en -bij uitbreiding- in Europa is geweest, is moeilijk te achterhalen. Er zijn enkele aanwijzingen dat de traditie van in etages gesnoeide bomen zou terugvoeren tot de middeleeuwse periode. Daarbij wordt verwezen naar een miniatuur van Simon de Hesdin (?-1383) of Nicolas de Gonesse (ca. 1370-?) geïnterpreteerd naar werk van de Romeinse historicus en moralist Valerius Maximus en naar een miniatuur van de Vlaamse schilder Jan de Tavernier (? - 1462). Op deze laatmiddeleeuwse kunstwerken worden bomen afgebeeld die in opeenvolgende schijven zijn gesnoeid en waarbij de takken zijn vastgemaakt aan houten of metalen wielachtige constructies.

Miniatuur van N. de Gonesse, mogelijk naar S. de Hesdin (ca. 1450-1475) uit *Dits et faits mémorables, maître de privilèges de Gand*

Gravure met voorstelling van de siertuinen met *ars topiaria* in het Gentse Prinsenhof of *Palatium Comitis Flandriae Gandavi* (ca. 1700) door J. Harrewyn

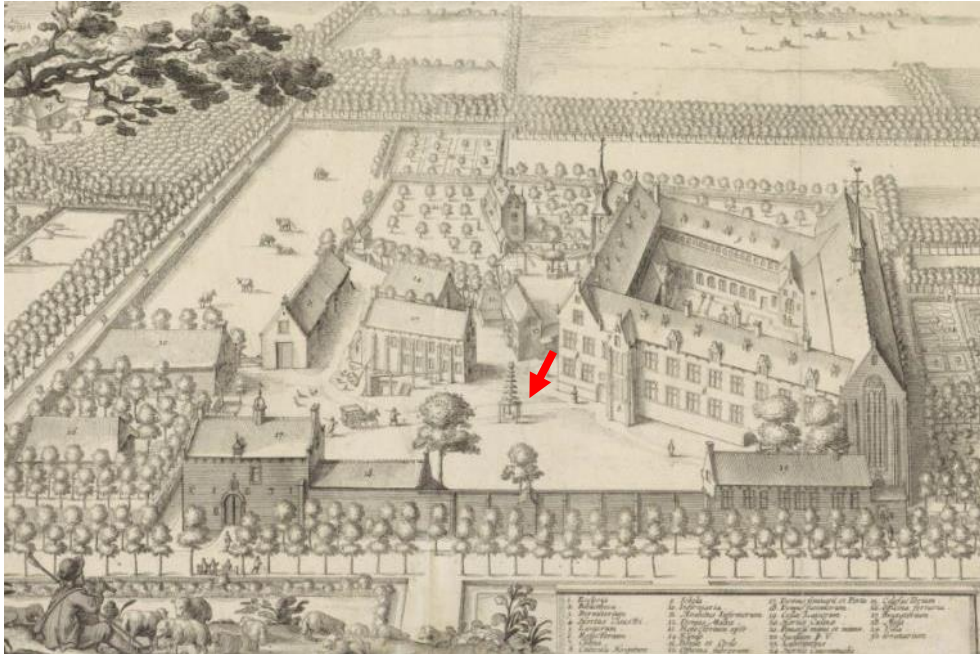

Gravure van de oranjerietuin met *ars topiaria* in Edingen (ca. 1705-1720) in *Diverses rares Prospects de belle Jardin d'Anquien* van M. Engelbrecht

Een andere interessante afbeelding is de weergave van een vrijstaande etageboom met 7 etages en een bolvormige bekroning op een gravure van het priorij-complex van Corsendonk in Oud-Turnhout. De plantpositie van deze boom is hier weliswaar buiten een tuinruimte gesitueerd, en is centraal op

////////////////////////////////////

het binnenplein van de priorij, tegenover de hospitaalvleugel. De gravure van Lucas Vorsterman (1595-1675), naar een tekening van Jacques van Weerden, is gedateerd in 1671. De priorij zelf dateert van 1631. Vergelijkbare afbeeldingen van etagebomen zijn te vinden op andere gravures van Vorsterman in kloostersites zoals de Abdijs van Averbode in Scherpenheuvel-Zichem (1659).

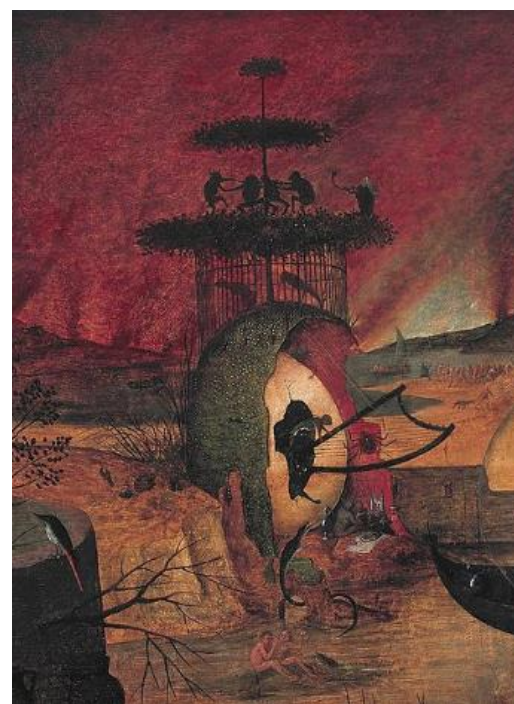
Gravure van de Priorij van Corsendonk in Oud-Turnhout door L. Vorsterman, naar J. van Weerden (1671)

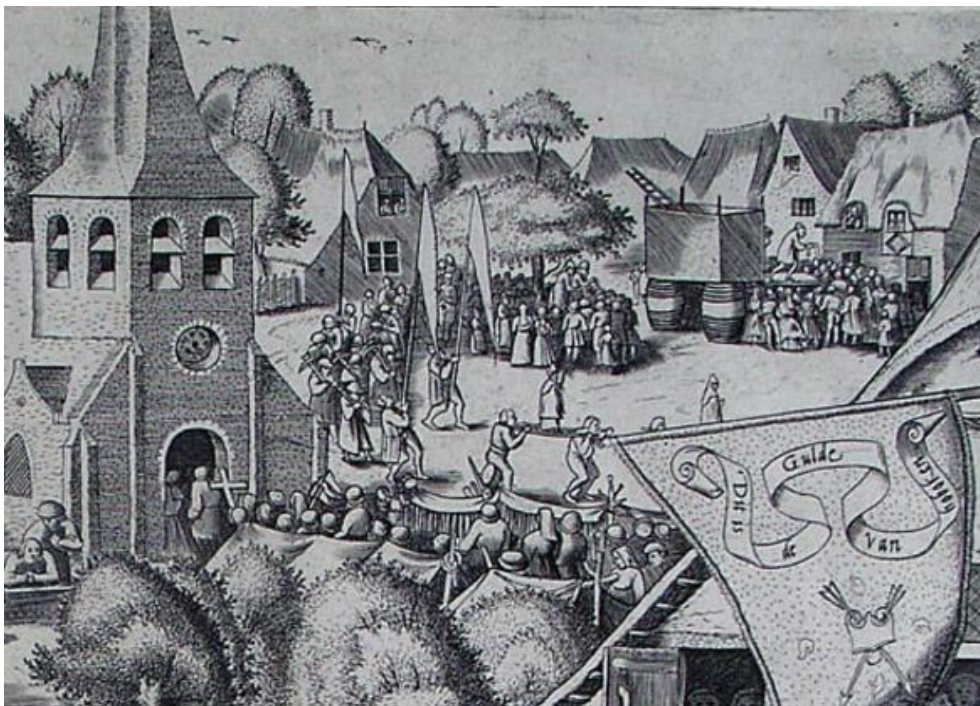
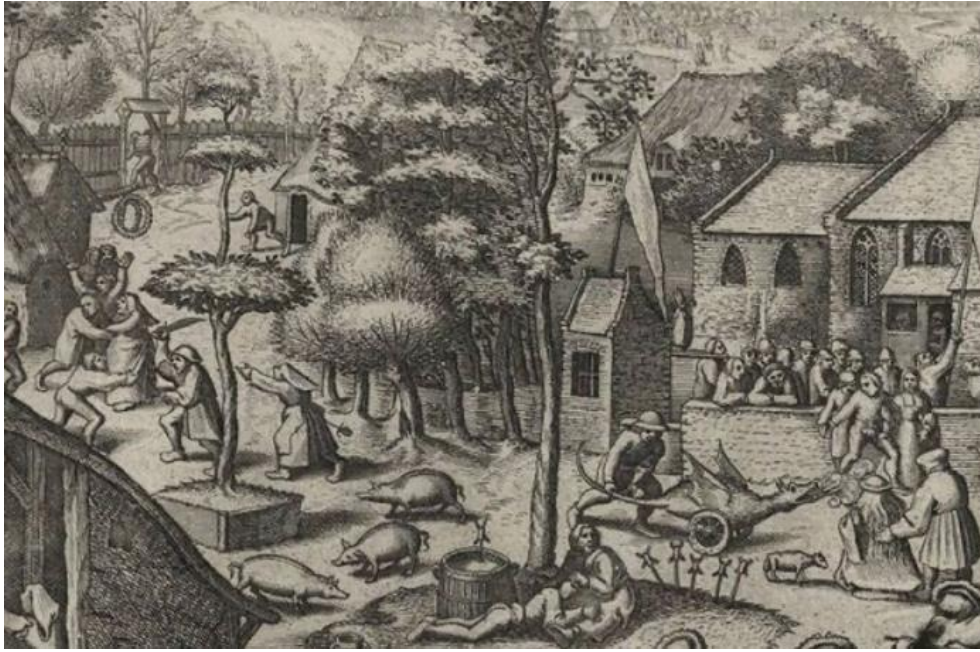
Gravure van de Abdijs van Averbode door L. Vorsterman, opgenomen in de *Chorographia sacra Brabantiae* van A. Sanderus (1659)

K Luna xiv xpo. 102
 b Luna xiv xpo. 102
 c Luna xiv xpo. 102
 d Luna xiv xpo. 102
 e Luna xiv xpo. 102
 f Luna xiv xpo. 102
 g Luna xiv xpo. 102
 h Luna xiv xpo. 102
 i Luna xiv xpo. 102
 j Luna xiv xpo. 102
 k Luna xiv xpo. 102
 l Luna xiv xpo. 102
 m Luna xiv xpo. 102
 n Luna xiv xpo. 102
 o Luna xiv xpo. 102
 p Luna xiv xpo. 102
 q Luna xiv xpo. 102
 r Luna xiv xpo. 102
 s Luna xiv xpo. 102
 t Luna xiv xpo. 102
 u Luna xiv xpo. 102
 v Luna xiv xpo. 102
 w Luna xiv xpo. 102
 x Luna xiv xpo. 102
 y Luna xiv xpo. 102
 z Luna xiv xpo. 102

Vanaf midden 17de eeuw worden regelmatig etagebomen afgebeeld op schilderijen en etsen van of naar Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525-1569) of Pieter Bruegel de Jonge (ca. 1564-1638), met *Dulle Griet* (ca. 1562) als het meest bekende werk. Het atelier van de Brugels en tijdsgenoten van de meesters beeldden de etagebomen het vaakst af op taferelen van kermissen en toneelopvoeringen op Vlaamse dorpspleinen. Heel vaak worden onder de boom drommen mensen weergegeven. Voorbeelden zijn de gravures *Sint-Joris kermis* van Jan en Lucas Duetecum (ca. 1559), de *Kermis van Hoboken* van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1559), ook gekopieerd door Bartholomeus de Mompere en *Vlaamse kermis met opvoering van 'Een cluyte van Plaeyerwater'* van Peeter Baltens (ca. 1570), waarop telkens vrij jonge etagebomen zijn weergegeven.

Naast schilderijen en etsen zijn ook landkaarten een waardevolle bron om eventuele etagebomen op te sporen. Het is immers sinds lang gebruikelijk om merkwaardige bomen op kaarten te karteren. Een goed voorbeeld is een 16de-eeuwse kaart van François (?) Horenbault, een handschriftelijke gekleurde kaart van de gronden van het Bisdom van Gent (1576), waarop meerdere malen etagebomen lijken voorgesteld. Van één bewaarde locatie, namelijk bij het Groot Hof in Mendonk-Oostakker (Gent), blijkt er een vermoedelijke voorstelling van een etageboom te zijn, mogelijk het nog bestaande exemplaar.

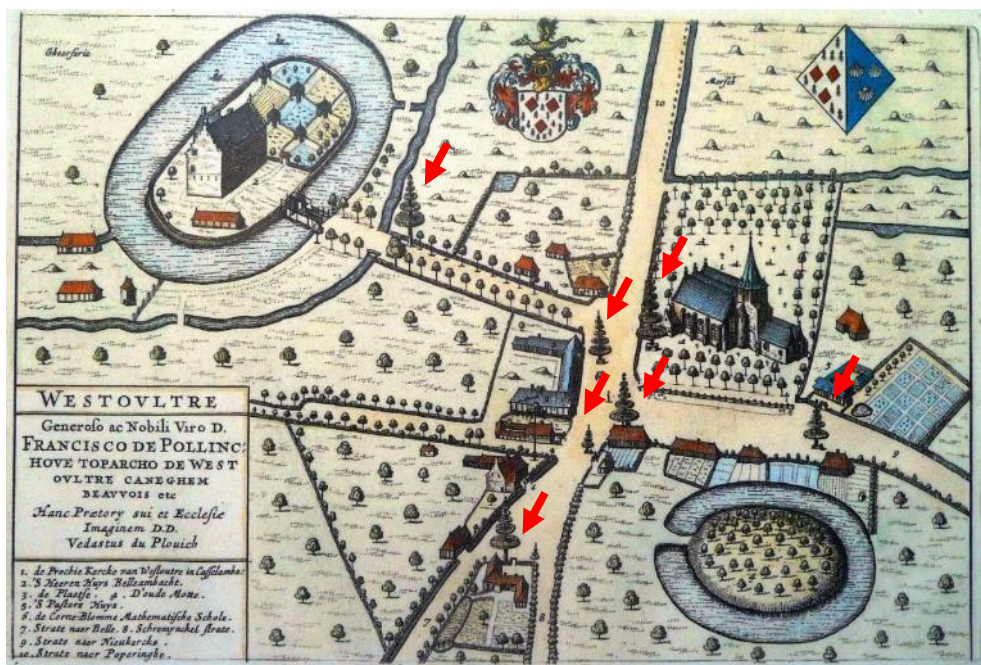
Merkwaardige boom bij het Groot Hof in Mendonk getekend op een kaart van F. Horenbault (1576)

Ook op 17de-eeuwse miniaturen en gravures van Vlaamse dorpen worden wel vaker etagebomen voorgesteld, al kan niet steeds worden uitgemaakt of het om gefantaseerde voorstellingen gaat. Een treffend voorbeeld is de laat 16de-eeuwse of vroeg 17de-eeuwse weergave van het dorp Rotselaar in de bekende Albums de Croÿ, waarop wel een duidelijke etageboom is weergegeven. De gesnoeide linde, afgebeeld bij een houten schandpaal met ijzeren halsring, wordt beschouwd als een gerichtsboom (Minnen, 1993). In deze uitgebreide reeks albums uit de periode 1596-1611, opgemaakt onder leiding van Adrien de Montigny (?-1615) verschijnen verder ook etagebomen in Wezemaal en in Haacht (Ost, 1995).

Weergave van de etageboom op het dorpsplein van Rotselaar in het album de Croÿ, deel Hertogdom Aarschot (ca. 1596-1598)

Een ander mooi voorbeeld is de midden 17de-eeuwse gravure door Johannes Blaeu (ca. 1598-1673) van het West-Vlaamse dorp Westouter, waar verspreid over het dorp wel een zevental etagebomen worden afgebeeld, waarvan het merendeel op of nabij de tot pleinen verbrede dorpsstraten stonden en één op het kerkhof werd geplant (De Haeck 1988).

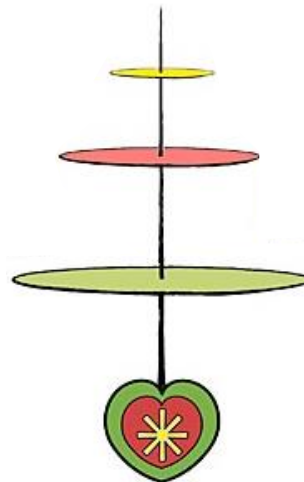
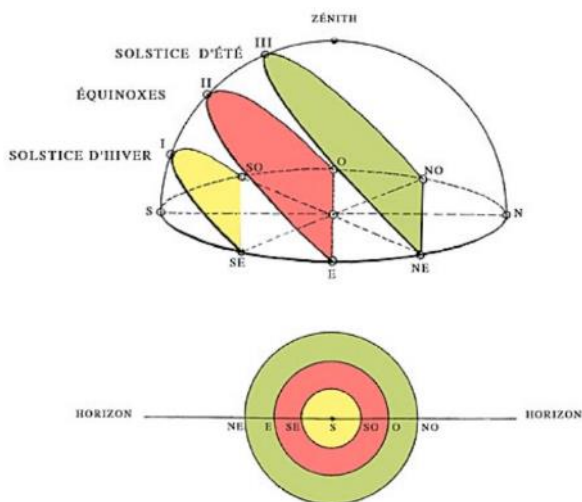
Westouter op een gravure van J. Blaeu (1652) met voorstelling van een zevental etagebomen

Gefantaseerde 19de-eeuwse
voorstelling van de levensboom
Yggdrasil (1866) door F. W. Heine

Een andere, eerder astrologische hypothese schrijft de etagevorm met drie cirkels toe aan de wijzigende zonnestand volgens de winterzonnewende (kortste dag van het jaar), de nachtevening of *equinox* (dag even lang als nacht) en de zomerzonnewende (langste dag van het jaar). Deze niet-wetenschappelijk onderbouwde theorie (Albuissou, s.d.) verbindt de vorm van etagebomen ook rechtstreeks aan de in Europa wijdverspreide natuurfestiviteitenkalenders die aan voorchristelijke rites rond seizoenen en zonnewendes zijn gekoppeld.

Schematische voorstelling van een etageboom volgens Albuissou (s.d.), gesnoeid volgens de wijzigende zonnestand

Hierbij aansluitend wordt ook wel beweerd dat de gesteltakken van etagebomen in de vorm van een zonnerad of zogenaamd *wagenwiel* worden geleid. Dit vroegchristelijke symbool werd gebruikt om reizende pelgrims wegwijs te maken, en zou zelfs teruggaan op een oudere traditie, zoals ook blijkt uit laatmiddeleeuwse miniaturen. Het is evenwel ook mogelijk dat deze hypothese, die andermaal niet-wetenschappelijk onderbouwd is, verward wordt met het gebruik waarbij bovenaan in een meiboom een groene krans werd gehangen als symbool van het zonnerad. De meiboom, een versierde paal of boom die doorgaans rond eind april of begin mei wordt opgericht, refereert dan weer aan de levensboom of *Yggdrasil*, teken van vruchtbaarheid (o.m. Ter Gouw, 1871). Dit rituele gebruik, overigens met talrijke varianten over Europa en vaak ook gecombineerd met rondedansen of zogenaamde *reidansen*, komt ook reeds voor in oudere mythologieën.

tekeningen *Nederlandse Meiboom* naar J. Cats (1632) (l) en *Het Meifeest* (1798) van C. Zillese met rondedans rond de meiboom (r)

Nog een andere verklaring, eerder voor bomen op erven, is dat een etageboom werd onderhouden door families (wellicht van boeren) die de boom, bij de geboorte van een nieuwe stamhouder, bijsnoeiden met een nieuwe etage. Ook deze theorie blijkt nergens goed onderbouwd, maar het is wel aannemelijk dat dergelijke bomen op erven een mindere uitgesproken of verzorgde etagevorm hebben dan deze die op stads- of dorpspleinen stonden.

Etageleinde van Macon uit 1714 met 3 etages, geplant ter vervanging van een 15de-eeuwse voorganger

19de-eeuwse prentbriefkaart van de etageleinde van Westerloo uit 1640 met 2 etages

Hoe dan ook blijkt zowel uit de plantposities als uit het (vroegere) intensieve beheer van etagebomen dat er steeds een duidelijk engagement van de planter of de verzorger uitging. De plantposities waren vaak centraal op pleinen, op erven of bij herbergen of afspanningen, waardoor er een duidelijk verband is met een ontmoetingsplaats. Deze locaties kunnen ook plaatsen zijn waar voorheen recht werd gesproken, zoals aangetoond is voor de linde van Retie. Daar vergaderde de schepenbank in de vierschaar onder de boom. Ook het zogenaamde *jaargeding*, een vergadering van het *corpus der gemeynte*, vond plaats onder de boom. Deze uitgebreide raad bestond onder meer uit een drossaard

////////////////////////////////////

Op de ontmoetingsplaatsen rond etagebomen komen of kwamen mensen traditioneel samen om te vieren, te feesten, maar ook om te verpozen, te praten en beschutting te vinden voor de zon. Op de iconografische bronnen uit Bruegels tijd wordt bijvoorbeeld vaak vanonder de etageboom gekeken naar toneelopvoeringen in open lucht.

A black and white photograph of six women sitting on a wooden bench under a large, leafy trellis structure. The women are dressed in early 20th-century attire, including dresses and aprons. The setting appears to be outdoors, possibly in a garden or courtyard.

Ook in ons land en in Nederland zijn uitzonderlijk sporen van deze traditie aangetroffen. Op het doek 'Lente' van Antwerpse kunstschilder Abel Grimmer (ca. 1570-1618/19), opnieuw naar Bruegel, wordt in de achtergrond een etageboom afgebeeld waar onder de boom wordt gedanst en verpoost, terwijl ook op de eerste etage (dansende ?) figuren worden afgebeeld. In een ets van de Hollandse kunstenaar Adriaen Van Ostade (1610-1685) worden bij een herberg uitbundige boeren voorgesteld, dansend onder een gestutte boom.

Schilderij 'Lente' van A. Grimmer, (1607), naar P. Bruegel de Oude (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen)

Ets 'Dansende boeren' van A. Van Ostade (ca. 1651) (Koninklijke bibliotheek Den Haag)

A detailed black and white engraving of a large, leafy tree. A wooden staircase is built against the trunk, leading up to a small, square, enclosed structure with arched openings at the top of the tree. Several people in 19th-century clothing are standing around the base of the tree. In the foreground, a small boat is visible on the water. The background shows a hilly landscape with more trees. The engraving is signed 'A. R. BROWN, N.Y.' in the bottom right corner.

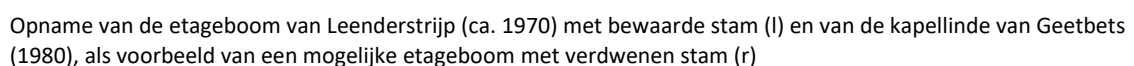
Wanneer er niet op de etage werd gedanst maar wel onder de boom, is het ook mogelijk dat de danspartijen of dorpsbijeenkomsten muzikaal werden opgeluisterd vanop de eerste etage. In de Franse Avesnois, aansluitend bij de provincie Henegouwen, komen op meerdere dorpspleinen kiosken op pijlers voor. Deze worden gezien als een voortgezette traditie van een ontmoetingsplaats waar eerder een etageboom stond.

Dat etagebomen omwille van een breed schaduwveld een functioneel aspect bezitten, is slechts zelden gestaafd door bronnen. Voor de etageboom van Retie kan dit uitzonderlijk wel worden aangetoond. Minstens vanaf 1727 tot aan het begin van de 20ste eeuw ging daar immers een wekelijkse botermarkt door, waarbij de koopwaar in de schaduw kon worden verhandeld (De Haeck, 1988, naar Adriaensen). In Westerlo was er onder de etageboom ook een eier- en zuivelmarkt, wat duidelijk ook in verband stond met de beschutting van de producten tegen zonlicht. Bij herbergen of afspanningen, bij molenbedrijven en mogelijk uitzonderlijk ook bij hoeve-erven, wordt vermoed dat etagebomen ook een rol kunnen hebben gespeeld bij het stallen van dieren, zoals paarden, ezels, enzovoort. De dieren zouden daar kunnen verpozen onder het bladerdek.

Soms kan dus moeilijk uitgemaakt worden of oude bomen een verleden hebben gekend als etageboom. Van de linde van Sambeek in Noord-Brabant bijvoorbeeld, de oudste en tevens dikste linde van de Lage Landen, wordt vermoed dat het van origine ook een etageboom moet geweest zijn. Stormen in 1884 en 1901 zorgden ervoor dat deze boom op natuurlijke wijze ontdaan werd van zijn bovenste etages (o.m. Van Meegeren, 2012). Ook van enkele Vlaamse voorbeelden, onder meer de kapellinde van Geetbets kan dit worden verondersteld.

In Aalst en in Oudenburg namen de stedelijke diensten recent een opmerkelijk initiatief om terug aan te knopen met de traditie van het aanplanten en verzorgen van etagebomen (o.m. Raats, 2011). Naar aanleiding van de renovatie van dorpspleinen in de deelgemeenten Moorsel (Aalst) en Westkerke (Oudenburg) bijvoorbeeld werden telkens jonge, gevormde etagebomen aangeplant.

Aanplant in 2012 van een etageboom op het dorpsplein van Westkerke (foto H. Claeys)

Recent aangeplante etageboom op het dorpsplein bij de Sint-Gudulakapel in Moorsel (foto K. Smets)

3 EVALUATIE VAN GEKENDE LOCATIES VAN ETAGEBOMEN IN VLAANDEREN

Binnen de Inventaris Houtige Beplantingen met Erfgoedwaarde en de Inventaris Historische Tuinen en Parken komen momenteel (september 2017) 18 exemplaren voor die met de thesaurusterm 'etageboom' zijn aangemeld. Van meerdere exemplaren kan vermoed worden dat het om oorspronkelijke etagebomen gaat waarvan het traditionele beheer niet is voortgezet of waarvan de verschijningsvorm al of niet toevallig correspondeert met een traditionele etageboom. Van enkele andere blijft, ook mede door gebrek aan brongegevens, twijfel bestaan. Ongetwijfeld moeten er in de voorbije eeuwen in Vlaanderen nog onmiskenbare etagebomen geweest zijn, waarvan het bestaan momenteel niet (meer) bekend is. Uit de evaluatie van gekende locaties volgt een voorlopig overzicht (zie eveneens kaart in bijlage met situering van gekende locaties van etagebomen en bomen met kenmerken ervan in Vlaanderen):

- 13 bewaarde locaties van etagebomen met duidelijke kenmerken
- 10 bewaarde locaties van kunstmatig gevormde bomen met kenmerken van een etageboom
- 9 verdwenen locaties van gedocumenteerde etagebomen met duidelijke kenmerken

In Vlaanderen zijn bijgevolg 23 bewaarde locaties van geregistreerde etagebomen of bomen met kenmerken van etagebomen bekend. In de provincie Antwerpen gaat het om bomen in Olen, Retie, Tongerlo, Weelde en Westerlo. In de provincie Limburg om een boom in Mol-Achterbos. In Oost-Vlaanderen betreft het bomen in Aalst, Balegem, Hofstade, Sint-Maria-Horebeke (2), Nukerke, Mendonk-Oostakker, Maldegem, Moorsel en Ronse. In de provincie Vlaams-Brabant gaat het om bomen in Dilbeek, Geetbets en Zemst. In West-Vlaanderen betreft het bomen in Hoogdele (2), in Brugge Sint-Kruis en in Westkerke.

De 9 verdwenen locaties betreffen op iconografische bronnen afgebeelde etagebomen in Hoboken, Oud-Turnhout, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), Haacht, Leuven, Rotselaar, Wezemaal (Rotselaar), Gent en Westouter (Heuveland).

Van de 23 locaties zijn 6 exemplaren van etagebomen of bomen met kenmerken van een etageboom effectief beschermd of onderdeel van een ruimere bescherming:

- De etagelinde op het dorpsplein van Retie, beschermd als cultuurhistorisch landschap bij koninklijk prins-besluit van 19 februari 1951 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/6996>
- De winterlinde als kapelboom bij Sint-Rochuskapel in Geetbets, beschermd als monument bij ministerieel besluit van 19 december 2014 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/9694>
- De oude kapellinde van Issegem in Balegem (Oosterzele), beschermd als monument bij ministerieel besluit van 20 december 2010 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/9399>
- De gekandelaarde linde bij het veldkruis Gekruiste God in Ronse, beschermd als monument bij ministerieel besluit van 20 december 2010 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/9428>
- De etagelinde op de markt van Westerlo, beschermd als cultuurhistorisch landschap bij koninklijk prins-besluit van 19 februari 1951 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/7199> en als monument bij koninklijk besluit van 23 oktober 2010 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/7202>
- De etagelinde op het voormalig erf in Mol-Achterbos (Mol), beschermd als monument bij ministerieel besluit van 24 juni 1993 <https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/6795>

Bewaarde etagebomen met duidelijke kenmerken

1. Etagelinde bij herberg/afspanning in Olen (Olen)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/133229>
2. Etagelinde op dorpsplein van Retie (Retie)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130384>
3. Etagelinde op dorpsplein van Westerlo (Westerlo)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130386>
4. Etagelinde op voormalig erf in Mol-Achterbos (Mol)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130385>
5. Etagelinde in park in Aalst (Aalst) Fiche in opmaak
6. Etagelinde bij wegsplitsing in Hofstade (Aalst)
<https://id.erfgoed.net/erfgoeZildobjecten/305231>
7. Etagelinde in tuin in Sint-Maria-Horebeke (Horebeke)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131169>
8. Etagelinde in tuin in Sint-Maria-Horebeke (Horebeke)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131170>
9. Etagelinde op erf in Mendonk/Oostakker (Gent)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131555>
10. Etagelinde op dorpsplein in Moorsel (Aalst) Fiche in opmaak

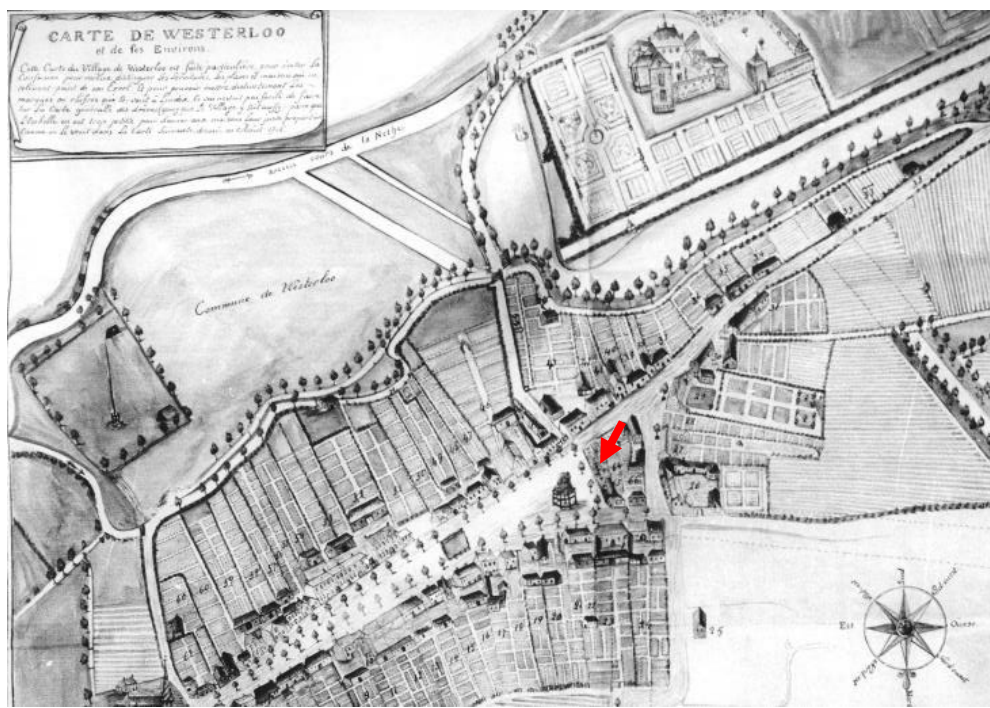
11. Etagelinde op erf in Hooglede (Hooglede)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/133055>
12. Etagelinde op dorpsplein van Tongerlo (Westerlo) Fiche in opmaak
13. Etagelinde op dorpsplein van Westkerke (Oudenburg) Fiche in opmaak

Verdwenen etagebomen met duidelijke kenmerken

1. Etageboom op dorpsplein van Hoboken
2. Etageboom op plein van de priorij van Corsendonk in Oud-Turnhout
3. Etageboom op plein van de abdij van Averbode (Scherpenheuvel-Zichem)
4. Etagebomen op dorpsplein en kerkhof van Haacht
5. Etagebomen in tuin van het Annuntiatenklooster in Leuven
6. Etageboom op dorpsplein van Rotselaar
7. Etageboom op dorpsplein van Wezemaal (Rotselaar)
8. Etageboom in tuin van het Prinsenhof in Gent
9. Etagebomen op dorpsplein en kerkhof van Westouter (Heuvelland)

Bewaarde kunstmatig gevormde bomen met kenmerken van een etageboom

1. Linde op voormalig erf in Weelde (Ravels)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130383>
2. Hangende zilverlinde in tuin in Dilbeek (Dilbeek)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/134722> Fiche in aanpassing
3. Zilverlinde in tuin in Zemst (Zemst)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/134168>
4. Linde bij wegsplitsing in Nukerke (Maarkedal)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/300021>
5. Linde bij kruispunt/kapel in Balegem (Oosterzele)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130883>
6. Linde bij wegsplitsing/kruis in Ronse (Ronse)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131192>
7. Linde bij voormalige herberg/afspanning in Maldegem (Maldegem)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131635>
8. Hangende zilverlinde in tuin in Brugge Sint-Kruis (Brugge)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130966>
9. Linde op erf of bij voormalige herberg/molen in Hooglede-Kortemark (Hooglede)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/304399>
10. Linde bij wegsplitsing/kapel in Geetbets (Geetbets)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/130802>

Weergave van de etagelinde van Westerlo op een figuratieve kaart uit 1716

4.1 ERFGOEDWAARDEN

Door de boomsoortkeuze en de uiterlijke snoeivorm, waarbij eventueel een religieuze symboliek werd voorgesteld, of verder ook door de aanwezigheid van kappellen of kruisen, kan de volkskundige waarde van etagebomen versterkt zijn. Van lindebomen is bekend dat zij bij uitstek werden aangeplant bij bijzondere, vaak spiritueel geïnspireerde aangelegenheden.

Culturele waarde

Etagebomen kunnen een bijzondere culturele waarde vertegenwoordigen wanneer zij bewust aangeplant zijn als herdenkingsboom om een bepaalde gebeurtenis te herdenken. Deze gebeurtenis kan symbool staan voor gewonnen of herwonnen vrijheid en vaak ook van een behaalde of herstelde democratie (cf. vrijheidsboom) of voor de bevrijding van bezettingslegers of herdenking van slachtoffers uit de wereldoorlogen (cf. vredesboom). Ze kunnen ook een bewuste heraanplant zijn wanneer een vorig exemplaar werd omgehakt omdat deze een andere, bestreden symboolwaarde vertegenwoordigde.

Sociale waarde

Etagebomen kunnen, aanvullend op de volkskundige of culturele waarde, een sociale waarde vertegenwoordigen wanneer de boom nog steeds als ontmoetingsplaats fungeert. In voorkomend geval is vaak een specifieke zitgelegenheid onder of rond de boom ingericht.

Technische waarde

Etagebomen hebben een uitgesproken technische waarde omwille van een bijzondere snoeitechniek waarbij alle gesteltakken in één horizontaal vlak of soms in meerdere horizontale vlakken worden geleid. In principe worden de loten, die zich ontwikkelen op de gesteltakken, jaarlijks teruggezet.

Door de snoeitechniek werd een brede kroon opgebouwd waarbij bedreigende of nadelige weersinvloeden (wind, regen, hagel, zon, bliksem,...) rechtstreeks werden afgeschermd of onrechtstreeks werden afgeweerd (cf. schermbeplanting). Een ruim schaduwveld zou functioneel geweest kunnen zijn als zonnescerm, bijvoorbeeld om marktwaar te verhandelen of om dieren tijdelijk onder de etageboom te stallen.

Aansluitend kan de technische waarde verrijkt zijn door een nog aanwezige, ondersteuning. Deze kan als een functionele, soms ook sierlijke draagconstructie zijn uitgewerkt, bijvoorbeeld in hout of ijzer.

Bij bewaarde etagebomen of gedegradeerde vormen ervan kunnen groeisporen van de vroegere leivorm herkenbaar gebleven zijn, of sporen van een verzorging om te beletten dat horizontaal geleide gesteltakken uitscheuren of inrotten.

Esthetische waarde

Etagebomen dragen doorgaans een esthetische waarde omwille van de bijzondere en representatieve groeivorm als gevolg van een kunstmatige, haast kunstzinnige snoeitechniek. Vooral de oudere exemplaren bezitten een eerbiedwaardig voorkomen door de aanwezigheid van dikke, knoestige stammen en gesteltakken, vaak in de vorm van een kandelaar.

Ruimtelijk-structurerende waarde

Etagebomen kunnen omwille van hun plantpositie een ruimtelijk-structurerende waarde bezitten, vooral op stads- of dorpspleinen waar de opvallend brede boomkruin een duidelijk herkenbaar en beeldbepalend baken is op een door bebouwing omsloten ruimte, vaak dicht bij de plaats waar wegen samenkomen of kruisen, of op een erf of bij een herberg of afspanning.

4.2 SELECTIECRITERIA

Zeldzaamheid

Met voorlopig slechts 23 geregistreerde locaties is het duidelijk dat etagebomen of bomen met kenmerken ervan zeldzame landschapselementen zijn in Vlaanderen. Hun voorkomen was in de regel sterk verspreid met slechts enkele schijnbare concentraties. Van 5 gekende locaties kan gezegd worden dat het gaat om etagebomen op stads- of dorpspleinen. 3 locaties behoren tot plaatsen waar herbergen of afspanningen zijn of zijn geweest. 4 locaties staan op bestaande of voormalige hoeve-erven en 5 in tuinen of parken zonder dat er een directe aanwijzing is voor een bijzondere ontmoetingsplaats. 5 locaties tenslotte staan bij wegsplitsingen of kruispunten.

Herkenbaarheid

Uit het thematisch onderzoek blijkt dat er op 23 geregistreerde etagebomen slechts 13 exemplaren zijn met duidelijke vormkenmerken. Van deze 13 exemplaren zijn er 3 recent aangeplante bomen. 8 exemplaren hebben een duidelijke etageopbouw met twee of drie lagen, terwijl 2 bomen -minder herkenbaar- als etageboom met één laag zijn vormgegeven. Bij 2 exemplaren is vastgesteld dat de doorgaande stam door ouderdom is afgestorven, uitgebroken of verwijderd waardoor de herkenbaarheid is aangetast. Van 1 exemplaar is de doorgaande stam kwijnend.

Authenticiteit

Op 13 geregistreerde etagebomen met duidelijke vormkenmerken worden 7 oudere exemplaren geteld en bij 10 kunstmatig gevormde bomen met kenmerken van een etageboom zijn dat er 8. Deze 15 bomen zijn in zekere zin authentiek door hun relatieve ouderdom en door de kenmerken van het toegepaste (vroegere) beheer dat hun verschijningsvorm (mogelijk) heeft beïnvloed. De meest authentieke bomen onder de etagebomen met duidelijke kenmerken zijn de linden in Olen, Retie, Westerlo, Mol-Achterbos, Mendonk-Oostakker en Hooglede. De 3 recent aangeplante exemplaren zijn wel telkens als authentieke boomsoort aangeplant maar het betreffen geen authentieke standplaatsen van vroegere etagebomen op die locaties.

Representativiteit

Bij de afweging van de representativiteit worden hier enkel de 13 etagebomen met duidelijke kenmerken in beschouwing genomen. Het feit of de betreffende bomen al sinds lange tijd als ontmoetingsplaats fungeren (chronologische context) wordt hier als een medebepalende factor gezien. De geografische context lijkt eerder onbeduidend. Van de 5 gekende locaties van etagebomen op stads- of dorpspleinen zijn de locaties van Retie en Westerlo duidelijk representatiever tegenover de jongere aanplantingen in Moorsel en Westkerke. Ook de linde bij de herberg Sint-Sebastiaan in Olen

5 BESLUIT EN VERANTWOORDING VAN DE AFBAKENING VAN DE BESCHERMINGSPERIMETER

Na analyse vanuit de beschreven waardenstelling en toepassing van de selectiecriteria worden naast de reeds beschermde etagebomen van Retie, Westerlo, Mol-Achterbos en de reeds beschermde exemplaren met kenmerken van etagebomen in Geetbets, Balegem (Oosterzele) en in Ronse nog 5 etagebomen voorgesteld voor bescherming. Het betreffen volgende locaties:

1. Etagelinde bij de herberg/afspanning Sint-Sebastiaan in Olen (Olen)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/133229>
2. Etagelinde op het erf van het Groot Hof in Mendonk-Oostakker (Gent)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/131555>
3. Etagelinde op een voormalig hoeve-erf in Hooglede (Hooglede)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/133055>
4. Linde met kenmerken van een etageboom op een voormalig molenerf in Hooglede-Kortemark (Hooglede) <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/304399>
5. Linde met kenmerken van een etageboom bij wegsplitsing in Nukerke (Maarkedal)
<https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/300021>

Als verantwoording voor deze selectie kan aangevoerd worden dat de 5 geselecteerde bomen allen authentiek zijn door hun relatieve ouderdom. In Olen, Mendonk-Oostakker en Hooglede zijn de bomen nadrukkelijk gesitueerd bij typische en contextueel goed tot vrij goed bewaarde plaatsen, andere dan stads- en dorpspleinen. Daarvan bestaan nog geen eerdere beschermingsobjecten in Vlaanderen. Bij de exemplaren in Hooglede-Kortemark en Nukerke is de oorspronkelijke context sterk gewijzigd of atypisch maar is de overkoepelende erfgoedwaarde wel opmerkelijk. De aanvullende bescherming van deze 2 bomen kan bijgevolg gemotiveerd worden vanuit het criterium zeldzaamheid en het feit dat zij ook vanuit een andere erfgoedwaarde kunnen getypeerd worden, namelijk als markeringsboom (grensboom, kruispuntboom) of als devotieboom (kapelboom). Deze selectie vormt daarmee zeker een aanvulling ten opzichte van de reeds bestaande beschermingen van etagebomen.

Voor de bescherming van deze beperkte selectie wordt het beschermingstype 'monument' voorgesteld, gezien de parallellen met de recente campagnes rond bescherming van houtig erfgoed. Voor de afbakening van elke bescherming wordt een cirkel voorgesteld met een omvang berekend op basis van de stamdiameter (straal = 15 maal de stamdiameter gemeten op 1,50 m).

6 BRONNEN

Publicaties

- ADRIAENSEN A. 1988: Brochure over de linde van Retie
- ALBUISSON P. s.d.: Tilleuls à danser, arbres à danser l'amour et la vie, projet culturel européen
- BROCKMANN-JEROSCH H. 1936: Futterlaubebäume und Speiselaubebäume, *Berichte der Schweizerischen Botanischen Gesellschaft*, 46, 594-613
- BROSSE J. 1989: *Mythologie des arbres*, Paris, Plon, 360
- BRUNNER M. 2007: *Bedeutende Linden – 400 Baumriesen Deutschlands*, Haupt Verlag, Bern
- CUSAK C. M. 2011: *The Sacred Tree. Ancient and Medieval Manifestations*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 200
- DAXELMÜLLER C. 1999: *Lexikon des Mittelalters*, band V Hiera-Mittel bis Lukanien, München
- DE HAECK A. 1988: Twee lindebomen met een markante vorm, *M&L* 7.4, 30-35
- DEMANDT A. 2014: *Der Baum. Eine Kulturgeschichte*, Böhlau Verlag, Köln/Weimar/Wien
- GOLLWITZER F. 1927: Die Tanz- und Platzlinden im Bezirk Kulmbach, *Fränkische Heimat* 6, S. 180
- GOMOLKA A. 2014: Bemerkenswerte Linden im fränkischen Raum, *Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft* 99, 103-120
- GRAEFE R. 1987: Geleitete Linden, *Daidalos, Baum und Architektur*, Gütersloh, 23
- HOOKE D. 2010: *Trees in Anglo-Saxon England: literature, Lore and Landscape*, Anglo-Saxon Studies 13, Woodbridge, Rochester, Boydell and Brewer, 310
- KÜHN U., KÜHN S. en ULRICH B. 2005: *Bäume, die Geschichten erzählen*, BLV Verlag GmbH Co.
- LAUDERT D. 2003: *Mythos Baum*, München BLV, 265
- LENZING A. 2005: *Gerichtslinden und Thingplätze in Deutschland*, Die Blauen Bücher, Langewiesche, 192
- LEOPOLD Br. 1977-1978: 420 jaar oude Linde op het Groothof, *Sint-Laurensklok* 50.2, 2-9
- MAES B. (red.) 2006: *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen: herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik*, Amsterdam, Boom, 376
- MINNEN B. 1993: *Het Hertogdom Aarschot onder Karel de Croÿ (1595-1612) kadasters en gezichten*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 397
- MOENS F. en DE WEERD R. (red) 2000: *Bomen en mensen. Een oeroude relatie*, Utrecht-Amsterdam, 320, bijdrage MAES B., Bomen en geschiedenis
- MOSER O. 1974: Lindentanz und Kirchweihrecht, *Festschrift für F. Koschier*, Klagenfurt 58
- ONZIA J. 1947: *Westerlo*, Westerlo
- OST J. 1995: De betekenis van de albums de Croÿ, *Het Oude Land van Edingen en omliggende*, Edingen 23-4, 233-236
- PIGOTT D. 2012: *Lime-trees and basswoods*, Cambridge University Press, 405

PRINS W. (red) 2012: *De Boom in natuur, cultuur en religie*, Nijmegen, 96, bijdrage MAES B., De linde en het eeuwige leven, 21-25 en bijdrage VAN MEEGEREN H., Bomen spreken tot de verbeelding, 44-51

RAATS K. 2011: Dansje rond de etagelinde in Aalst, *Boomzorg* 2, 16-19

RÖTTGER H. 1928: Über die Dorflinde, *Bayerischer Heimatschutz* 24, S. 24-30

SNEYERS E. 1949 (heruitgave 1972): *Bijdrage tot de geschiedenis van Retie*, uitgavencomité GVR, De Berk, 343

STÜTZER F. 1900: *Die größten, ältesten oder sonst merkwürdigen Bäume Bayerns in Wort und Bild*, Piloty & Löhle, München

TER GOUW J. 1871: *De Volksvermaken*, vijfde hoofdstuk De Meiboom, Erven F. Bohn, Haarlem, 132-146

VAN HUMMELEN W.M.H. 1989: Toneel op de kermis, van Breugel tot Bredero, *Oud Holland* 103, 1-45

VOORHOEVE B. 2004: *Verhalen en sprookjes op de grens van leven en dood*, Zeist 154-155

ZEHNSDORF A. 2009: *Thüringens merkwürdige Linden*, Thüringer Hefte für Volkskunde, Erfurt

Websites

<http://www.volkoomen.nl/T,%20U/tilia.htm>

<http://tanzlindenmuseum.de/tanzlinde/>

<http://www.tilleuls-a-danser.eu/pdf/T a D Intro.pdf>

http://www.tilleuls-a-danser.eu/pdf/8fetes_2.pdf

<http://www.proholz.at/zuschnitt/13/geleitete-linden/>

<https://www.uibk.ac.at/forschung/magazin/13/seite26-27.pdf>

<http://zoveelmeerhoboken.blogspot.be/2014/09/historische-sprokkels-de-kermis-van.html>

https://www.planviewer.nl/imro/files/NL.IMRO.1652.HAMFAHandel2012-VA01/tb_NL.IMRO.1652.HAMFAHandel2012-VA01_12.pdf

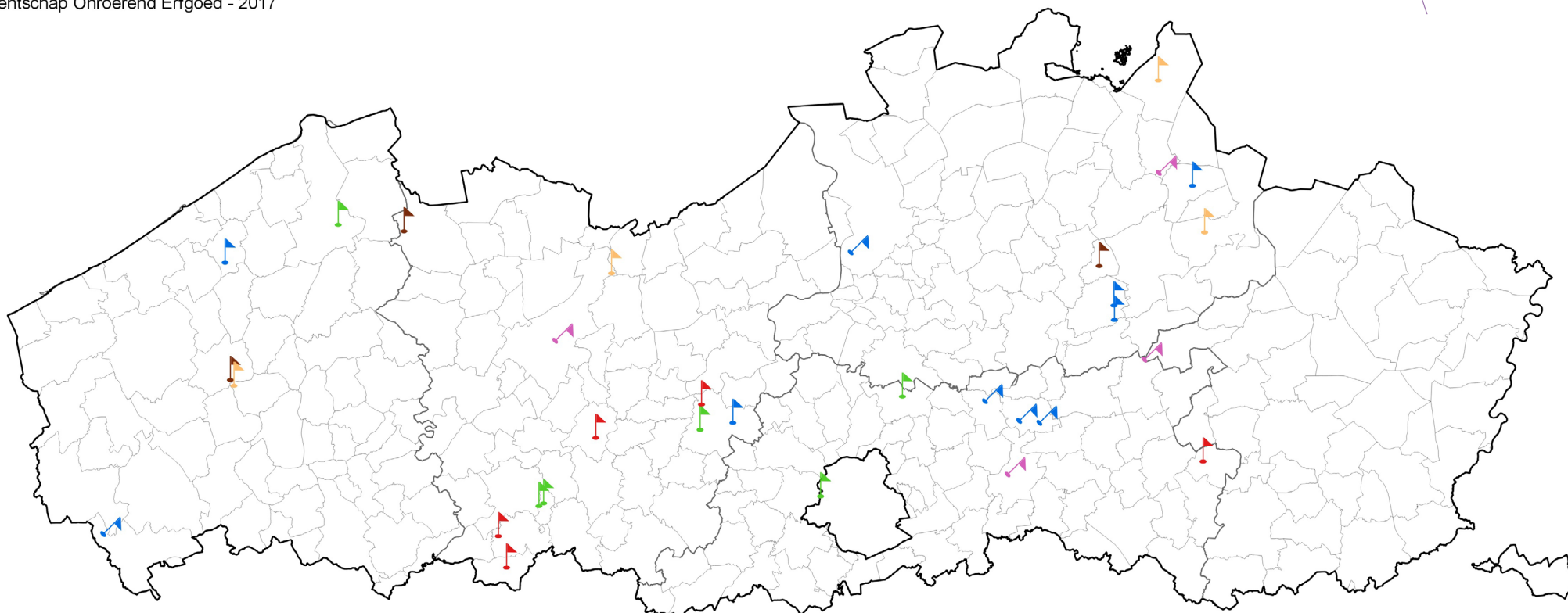
7 BIJLAGE

GEKENDE LOCATIES VAN ETAGEBOMEN EN BOMEN MET KENMERKEN ERVAN IN VLAANDEREN

Agentschap Onroerend Erfgoed - 2017

Vlaanderen
is erfgoed

Verklaring

Etagebomen

□ Provinciegrenzen

Verdwenen locatie

□ Gemeentegrenzen

Bewaarde locatie

Locatie bij wegsplitsing / kruispunt / kruis / kapel

Locatie op stads- of dorpsplein

Locatie bij kloostercomplex

Locatie bij (voormalige) herberg / afspanning / molen

Locatie in tuin of park

Locatie op (voormalig) erf

25 0 25 50 km

